

दक्षिण: बदामीचे सुरूवातीचे चालुक्य :

दक्षिण भारताच्या प्राचीन इतिहासात बदामीच्या चालुक्य वंशास किंवा राजवटीस अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. नर्मदा नदीपासून सातवाहनांनी आपली स्वतंत्र सत्ता दक्षिणेत निर्माण केली त्यानंतर वाकाटक राजांनीही दक्षिणेत आपली स्वतंत्र सत्ता निर्माण केली वाकाटक सत्तेच्या विघटनानंतर इसवीसनाच्या सहाव्या शतकाच्या मध्यावर दक्षिण भारतात एका वैभवशाली महत्त्वपूर्ण राज्याचा उदय झाला ते म्हणजे बदामीचे चालुक्य मंदिर स्थापत्याचा अप्रतिम अविष्कार चालुक्य स्थापत्यामधून झाला. जवळजवळ दोनशे वर्षे चालुक्यांची सत्ता होती. चालुक्यांच्या अनेक शाखा विविध भागात राज्य करीत होत्या त्यातील महत्वाच्या चार सत्ता होत्या, त्यापैकी पिष्टपूरचे चालुक्य, बादामीचे चालुक्य, बेमुलवाड्याचे चालुक्य आणि कल्याणीचे चालुक्य बदामीचे चालुक्य हे सर्वात अगोदरचे घराणे होय. वेमुलवाड्याच्या चालुक्यांनी राष्ट्रकुटांचे मांडलीकत्वच स्विकारले होते. विविध पुराणे जैन वाडमय, ह्यूएनत्संगचा प्रवासवृत्तांत, बदामी, पट्टदरकल, ऐहोळ येथील मंदिरे, विविध शिलालेख, ब ताम्रपटातून चालुक्य घराण्यावरती प्रकाश टाकता येतो.

चालुक्यांचे प्रारंभीचे राजे :

इ.स.वीसनाच्या सहाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात जयसिंह हा राजा चालुक्य वंशात होऊन गेला. हाच या घराण्याचा किंवा चालुक्य वंशाचा संस्थापक मानला जातो त्याच्यानंतर त्याचा मुलगा रणराग हा चालुक्याच्या गादीचा वारस बनला. मात्र या दोघांनी साम्राज्यविस्तार कोठेपर्यंत केला याची विश्वसनीय माहिती तत्कालीन कागदपत्रात सापडत नाही. विजापूरच्या प्रदेशात चालुक्यांनी आपली सत्ता निर्माण केली. या घराण्यातील राजांनी पुढे दोनशे वर्षे आपली सत्ता विध्वन्यंत, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेशाच्या काही भागावर निर्माण केली.

१) पहिला पुलकेशी (इ.स. ५३५ ते इ.स. ५६५)

पुलकेशी पहिला हा खऱ्याअर्थाने पहिला स्वतंत्र चालुक्य राजा होय. चालुक्य घराण्यातील राजांनी इ.स. ५३५ ते इ.स. ७४७ पर्यंत राज्य केले. यातील पुलकेशी पहिल्याने इ.स. ५६५ पर्यंत सत्ता आपल्या ताब्यात ठेवली. चालुक्य घराण्याचा संस्थापक म्हणूनही त्यांचा उल्लेख केला जातो. याने 'अग्निहोम' 'वाजपेय' 'पौंडरिक', 'अश्वमेध' इ. यज्ञ केल्याचे उल्लेख मिळतात. पुलकेशी पहिल्याने 'सत्याश्रय', 'पृथ्वीवल्लभ', 'रणविश्रम', 'महाराज' अशा उपाध्या स्वतःला लाऊन घेतल्या. त्याने बदामी (वातापी) येथे एक प्रचंड किल्ला उभारला असून तो फक्त दगडावरती दगड रचून उभारला आहे. त्याने रामायण, मनूस्मृती, पुराणे यासाठी अभ्यास केला होता. २१ वर्षे राज्य करून इ.स. ५६६ मध्ये त्याचा मृत्यू झाला..

२) किर्तीवर्धन (इ.स. ५६७ ते इ.स. ५९८)

पुलकेशीप्रथम राजाच्या मृत्यूनंतर त्याचा मोठा मुलगा किर्तीवर्मन चालुक्यांचा राजा झाला. त्यानेही 'सत्याश्रय' 'पृथ्वीवल्लभ' अशा पदव्या स्वतः ला लाऊन घेतल्या. त्याच्या पराक्रमाची माहिती देणारा एक शिलालेख वातापी येथे सापडला आहे. याने सुंदर राजवाडे, मंदिरे यांची उभारणी केली. त्याने वंग, अंश, कलिंग, मद्रक, केरळ, महिबक्र, पांड्य, चोल, गंग इ. राजांचा पराभव केल्याची माहिती मिळते. याने आपल्या काळात सत्तेचा विस्तार केला. 'अग्निहोम', 'बहुसूत्री' असे यज्ञ केले. इ.स. ५९७ मध्ये किर्तीवर्मनचा मृत्यू झाला.

३) मंगलेश (इ.स. ५९८ ते इ.स. ६१०)

किर्तीवर्मनाच्या मृत्यूवेळी त्याचा मुलगा पुलकेशी दुसरा हा अल्पवयीन असल्याने त्याचा लहान बंधू मंगलेश हा सत्तेवरती आला. त्याने सत्तेवरती येताच बुद्धराज या कलचुरी राजाचा पराभव केला. त्याने रेवतीद्विप हे रत्नागिरी जिल्ह्यातील बेट जिंकले. त्याच्या कारकिर्दीतच चालुक्य घराण्यात यादवीस प्रारंभ झाला. ऐहोळ येथील शिलालेखामध्ये या यादवी युद्धाचा उल्लेख आढळतो. आपल्यानंतर आपल्या मुलास गादीवर बसवण्याचा मंगलेश बने प्रयत्न केला. परंतु त्याचा पुतण्या गादीवर पुलकेशी दुसरा वाला ते आवडले नाही. यामुळे यादवी युद्ध झाले या युद्धात मंगलेश मारला गेला आणि दुसरा पुलकेशी सत्तेवरती आला.

४) दुसरा पुलकेशी : (इ.स. ६१० ते इ.स. ६४४)

हर्षवर्धन या श्रेष्ठ सम्राटाच्या समकालीन चालुक्य नृपती म्हणजे सत्याश्रय पुलकेशी दुसरा मंगलेश या त्याच्या चुलत्याचा वध करून तो सत्तेवरती आला होता. इ.स. ६१० मध्ये प्रमुख म्हणून राहीला. यादवी काळात राज्यात अनागोंदी माजली होती. अनेक छोटी-छोटी प्रांत चालुक्य साम्राज्यातून फुटून बाहेर पडली, पुलकेशी दुसरा याने या बिकट परिस्थितीला तोंड देतच गादीवरती बसला आणि

भेदनीतीचा वापर करून शत्रूंना वठणीवरती आणले. भारतातील हर्षवर्धन, आणि दक्षिणेतील राजा नृसिंहवर्मा या बलाढ्य दोन राजाबरोबर तिसरे नाव दुसऱ्या पुलकेशीचे जोडले गेले. त्याने साम्राज्याचा विस्तार करताना कदवाची राजधानी बनवासी जिंकली. म्हैसूरच्या गंग राजांना पराभूत केले. कोकणातील मौर्यांचा शेवटचा दुवा असणाऱ्या राजाचा पराभव करून घारापूरी बेटावरही ताबा मिळविला गुर्जराना पराभूत केले. शके ५३४ मध्ये पुलकेशी दुसरा याने सम्राट हर्षवर्धनाचाही पराभव केला.

मात्र याबाबतीत इतिहासकारामध्ये मतभेद आहेत. पुलकेशीने त्रिमहाराष्ट्रीकांचा प्रदेश जिंकला. त्यामुळे ९९,००० खेडी त्याच्या ताब्यात आली. त्याने दक्षिण कोसल व कलिंग वरतीही स्वारी केली. दक्षिणेतील पल्लव, चोल, पांड्य व चेर या राजांनाही अपले वर्चस्व मान्य करावयास लावले. त्याने पर्शियाशी सांस्कृतिक संबंध प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. पर्शियाचे एक शिष्टमंडळही पुलकेशी दुसरा याच्या दरबारात आले होते. इ.स. ५४० च्या दरम्यान पल्लवांचा प्रभाव वाढला आणि ६४२ मध्ये पल्लवराजा नृसिंहवर्मन याने इ. स. ६४२ मध्ये बादामीवरती हल्ला केला. यातच दुसरा पुलकेशी याचा मृत्यू झाला. एक युगप्रवर्तक कालखंड संपला आणि चालुक्य सत्तेला ग्रहण सामले

५) पहिला विक्रमादित्य : (इ.स. ६५५ ते इ.स. ६८१)

पुलकेशी दुसरा याच्या मृत्यूनंतर त्याचा मुलगा पहिला विक्रमादित्य सत्तेवरती आला. वडीलांच्या मृत्युमुळे साम्राज्य डबघाईला आले होते. अनेक सामंत व मांडलीक राजांनी चालुक्याशी संबंध तोडून स्वतंत्र अस्तित्व घोषित केले. इ.स. ६५५ मध्ये विक्रमादित्याने पल्लवांच्या ताब्यातून बादामी ही राजधानी जिंकून घेतली. इतकेच नाही तर पल्लवांची राजधानी कांचीपूरम चालुक्यांनी जिंकून घेतली. मात्र हा विजय क्षणिक ठरला. पल्लवांनी उठाव करून राजधानी मुक्त केली. पुन्हा एकदा विक्रमादित्याने पांड्य, चेर या राजांना आपल्या अंकीत केले. गुजरातवरची पकड पक्की केली याचा मृत्यू इ.स. ६८९ मध्ये झाला. पुढे चालुक्यांचे राज्य जवळजवळ १०० वर्षे टिकले.

६) विनयादित्य : (इ.स. ६८९ ते इ.स. ६९५)

पहिला विक्रमादित्य याचा मुलगा म्हणजे विनयादित्य होय. त्याने अनेक बिरुदे लावली. याच्या काळातही पल्लवांसोबत संघर्ष सुरूच होता. यात पल्लवांचा पराभव विनयादित्याने केला. पांड्य व गंग राजांना पराभूत केले. पर्शिया व सिलोन येथील राजांना मदत केली.

७) विजयादित्य : (इ.स. ६९३ ते इ.स. ७३३)

या चालुक्य राजाने एकूण ३७ वर्षे राज्य केले. त्याने पल्लवांचा पराभव करून त्यांच्याकडून जबर खंडणी वसूल केली. त्याने पट्टदक्कल येथे शिवमंदिराची उभारणी केली.

८) विक्रमादित्य दुसरा : (इ.स. ७३३ ते इ.स. ७४५)

हा विजयादित्याचा मुलगा होय. यांने विक्रमादित्य पहिल्याची अखंड विजयी परंपरा कायम ठेवली. त्याने पल्लवांचा समूळ नाश केला. पांड्य, चेर, चोल यांचा निर्णायक पराभव केला. अनेक मंदिरे उभारली विद्वानांना राजाश्रय दिला.

९) किर्तीवर्मन दुसरा : (इ.स. ७४५ ते इ.स. ७५५)

हा बादामी वंशातील शेवटचा राजा होय. याच्याच काळात चालुक्यांच्या -हासाला सुरुवात झाली. राष्ट्रकुटांनी याचा पराभव केला व सत्तेचा शेवट झाला.

चालुक्यांचे प्रशासन :

१) राजेशाही :

तत्कालीन शासनव्यवस्था ही राजेशाहीची होती. राजपद हे वंशपरंपरेने चालत आलेले असे. राजाच्या ज्येष्ठ पुत्रास राजा म्हणून घोषित केले जात असे. राजेशाही ही अनियंत्रित नव्हती तर तीचे स्वरूप लोककल्याणकारी होते.

२) मंत्रीमंडळ :

राजाला आपल्या साम्राज्याचा कारभार एकट्याने करता येणे शक्य नसे. म्हणून राज्यकारभाराच्या मदतीसाठी राजा मंत्रीमंडळ नेमत असे. मंत्र्यावरती एक-एक विभागाची जबाबदारी दिली जात असे. मंत्रीमंडळाने राजाला साही द्यावा असे मानले जात होते.

३) प्रशासकीय विभाग :

आपल्या विशाल साम्राज्याचा कारभार करणे शक्य होत नसल्याने साम्राज्याचे विविध प्रांतात विभाजन केले गेले. प्रांताचे गुन्हे विभाग व जिल्हा आणि तालुका अशी विभागणी करून त्याच्या प्रमुखपदी राजघराण्यातील किंवा विश्वास व्यक्तीच्या नेमणूक केल्या जात असत.

४) ग्राम:

ग्राम किंवा खेडे हा प्रशासनातील शेवटचा घटक होता. त्याच्या प्रमुखाला 'गाडा' म्हटले जात असे. गावचा सर्व कारभार या अधिकाऱ्यास पहावा लागत असे.

५) न्यायव्यवस्था :

राजा हा सर्वश्रेष्ठ न्यायाधिश होता. मात्र न्यायदान करण्यासाठी स्वतंत्र न्यायालयांची व न्यायाधिकाऱ्यांची नेमणूक केलेली होती. धर्मशास्त्र, स्मृती, परंपरा हाच न्यायव्यवस्थेचा आधार होता.

६) महसूल व्यवस्था :

चालुक्य राजांनी महसूलाची चोख व कार्यक्षम उभारणी केली होती. एकूण उत्पन्नाच्या चौथा हिस्सा हा शेतकऱ्याला कर म्हणून राजाला द्यावा लागत असे. याशिवाय जकात, आयात कर, निर्यात कर, मांडलीक राराकडून मिळणारी खंडणी महसूलामध्ये जमा होत असे.

७) लष्करी व्यवस्था :

चालुक्यांचे लष्कर शक्तीशाली, सुसज्ज व प्रशिक्षित होते. या लष्करी ताकदीच्या जोरावरच त्यांनी विशाल साम्राज्याची निर्मिती केली. हर्षवर्धन सारख्या बलाढ्य सम्राटाशी दोन हात करून त्याचा पराभव केला. ह्यूएनत्संग म्हणतो चालुक्यांचे लष्कर हे युद्धशास्त्राचे सर्व नियम काटेकोरपणे पाळत होते. पायदळ व घोडदळ सुसज्ज ठेवले होते...

धार्मिक जीवन :

चालुक्यांच्या काळात हिंदू, बौद्ध व जैन धर्म प्रचलित होते. तसेच शेव च वैष्णव पंथही प्रचलित होता. चालुक्यांच्या काळात धार्मिक सलोखा असल्यामुळे धार्मिक संघर्ष झाल्याचे दिसत नाही. अनेक राजांनी यज्ञ केलेले आहेत तसेच दानधर्मही केल्याची माहिती आढळते. चालुक्य राजे वैदिक धर्माचे अनुयायी होते पण ते इतर धर्माबाबत सहिष्णुवृत्तीचे होते. चालुक्य राजांनी शिव व विष्णुची अनेक मंदिरे बांधल्याचे दाखले मिळतात. या काळात जैन व बौद्ध धर्माचाही प्रसार झाल्याचे दिसते. जवळजवळ ५००० भिक्षू चालुक्यांच्या प्रदेशात बौद्ध धर्माचा प्रसार करत होते. विजयदित्य आणि विक्रमादित्य या राजांनी बौद्ध भिक्षू जैन धर्मानुयायींना गावे दान केल्याची उदाहरणे सापडतात.

विद्या व शिक्षण :

चालुक्य राजे विद्या व कलाप्रेमी होते. विजयादित्याच्या काळात १४ विद्यासंपन्न असणारे हजारो लोक होते. बदामी/बातापी हे शहर विद्या व शिक्षणाचे मोठे केंद्र होते वेद, पुराण, मिमांसा, न्याय, धर्म, तत्त्वज्ञान, अर्थशास्त्र, इडनीती इ. विषय अभ्यासासाठी होते. यासंदर्भातील अनेक कानडी भाषेतील शिलालेख सापडतात. प्रथम पुलकेशी याला पुराणे, रामायण, महाभारत, मनुस्मृती धर्मसुत्रे, राज्यशास्त्र इ. चे चांगले ज्ञान होते. मंगलेश या राजाला सर्व शास्त्रे अवगत होती.

साहित्य :

या काळातील साहित्य हे कन्नड व संस्कृत भाषेत तयार झाले दुर्विनीत याने 'शब्दावतार' हा ग्रंथ कन्नड भाषेत लिहिला. विजयभट्टारिका ही प्रसिद्ध कवचित्री होती. श्रीवरदेव हा प्रसिद्ध कन्नड साहित्यिक होता. त्याने 'चुडामणी' नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्यामध्ये ९६००० श्लोकांचा संग्रह होता.

कला व स्थापत्य

राजकीय पराक्रमाबरोबरच चालुक्यांनी सांस्कृतिक क्षेत्रातही भरीव कामगिरी केली आहे. चालुक्य सम्राट हे विद्या व कलेचे भोक्ते होते. विक्रमादित्य पहिला याने चौदा विद्यांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या हजारो विद्वानांना आश्रय दिला होता. तसेच विक्रमादित्य दुसरा याची पत्नी लोकमहादेवी हीने अनेक संगीतकार व नर्तक यांना राजाश्रय दिला. रविकीर्ती, बिल्हण, पंच, रत्न, दुर्गासिंह इ. प्रसिद्ध कन्नड व संस्कृत कवी चालुक्यांच्या दरबारी होते. चालुक्यांनी दक्षिणभारतात मंदिर स्थापत्याची परंपरा सुरू केली. हे मंदिरशिल्प कर्नाटकाच्या सांस्कृतिक जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. चालुक्यशैलीत इंडो-आर्यन व द्रविड या दोन कलेचे समिश्रण आढळते. चालुक्यकालीन मंदिर जवळून आकर्षित वाटते. नाजूक नक्षीकाम, अलंकृत स्तंभ, सुंदर कोरीव काम मनामध्ये भरते. बदामी, एहोळ, महाकूट, पट्टकल येथे बांधलेली मंदिरे आजही सुस्थितीत आहेत.